

Z DZIEJÓW STATYSTYKI

Bożena ŁAZOWSKA

Statystyka na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim

Streszczenie. *Artykuł opracowano na podstawie kwerendy w polskich i niemieckich źródłach drukowanych oraz archiwalnych — opracowaniach, przyczynkach, monografiach, studiach historycznych i leksykonach statystycznych, a przede wszystkim w wielotomowych seriach Królewsko-Pruskiego Biura Statystycznego w Berlinie i publikacjach Cesarskiego Biura Statystycznego Rzeszy Niemieckiej.*

W artykule omówiono wyniki badań statystycznych biur pruskich dotyczące ziem polskich pod panowaniem pruskim, Polaków w spisach pruskich, statystyki miejskiej Wrocławia, Berlina i Poznania, statystyków polskich działających w Prusach i polskich towarzystw naukowych w zaborze pruskim zajmujących się badaniami ekonomicznymi. Przedstawiono także literaturę przedmiotu i oceniono przydatność statystyki pruskiej w badaniach historycznych (dotyczących zwłaszcza demografii i spraw gospodarczych) w odniesieniu do rozwoju ziem polskich pod panowaniem pruskim.

Słowa kluczowe: historia statystyki, statystyka pruska, statystycy polscy.

JEL: B29, C19, N01, N93

Statystyka na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim nie doczekała się jeszcze syntezy naukowej. A jest to zagadnienie ważne zarówno z punktu widzenia historii statystyki, jak i dziejów Polski w XIX w. Pierwsze — syntetyczne, ale bardzo popularne — opracowanie tematu pióra Jana Bergera ukazało się w okolicznościowej publikacji *Główny Urząd Statystyczny 1918—1993*, wydanej

z okazji 75-lecia Urzędu. Ostatnio w pracy *Statystyka Polski. Wczoraj i dzisiaj* ukazał się popularnonaukowy artykuł, który nie uwzględnia jednak ani podstawowych źródeł, ani współczesnej literatury przedmiotu, opierając się głównie na przyczynkach Józefa Żeglickiego (pochodzących z lat 60. XX w.) i Kazimierza Wajdy (z lat 80. i 90. XX w.).

W tym kontekście zasadne wydaje się uzupełnienie luki w historiografii dotyczącej statystyki ziem polskich pod zaborem pruskim. Artykuł oparto głównie na wynikach kwerendy w niemieckich i polskich źródłach drukowanych oraz — częściowo — archiwalnych, a także na szczegółowej analizie rozproszonych opracowań, przyczynków i studiów historycznych.

Celem poszukiwań badawczych było zwłaszcza ustalenie rozwoju statystyki pruskiej na ziemiach polskich i ocena jej przydatności dla statystyki niepodległego państwa polskiego po 1918 r. i dla dzisiejszych studiów historycznych, zwłaszcza w zakresie demografii oraz stosunków gospodarczych.

POCZĄTKI STATYSTYKI NA ZIEMIACH POLSKICH POD PANOWANIEM PRUSKIM

Pruskie rejestracje ludnościowe w XVIII w. obejmowały nie tylko pierwotne ziemie Królestwa Pruskiego, w tym także etnicznie polskie obszary w Prusach Wschodnich (Warmia i Mazury), ale również włączane stopniowo do tego państwa ziemie polskie¹. Początkowo był to zdobyty w 1742 r. Śląsk², gdzie Polacy dominowali w niektórych rejonach Dolnego Śląska, a następnie ziemie polskie zagarnięte w wyniku kolejnych rozbiorów Rzeczypospolitej (Wajda, 1994). Ziemie zaboru pruskiego przedstawia mapa 1.

Badania statystyczne stanu ludności państwa pruskiego, które prowadzono od 1725 r., objęły Śląsk w 1756 r. Zawieszono je podczas wojny siedmioletniej i wznowiono dopiero w 1764 r. Początkowo badania dotyczyły tylko ludności cywilnej, a od 1778 r. objęły także wojsko. Tabele dla miast sporządzali radcy podatkowi, a dla obszarów wiejskich — landraci; od nich trafiały do władz prowincjonalnych, a następnie do gabinetu królewskiego. W 1799 r. prowadzenie sumarycznych zestawień list populacyjnych przekazano Departamentowi Spraw Duchownych. Opierały się one głównie na danych z parafii poszczególnych wyznań w państwie pruskim (Boeckh, 1863).

W XVIII-wiecznym państwie pruskim posługiwano się sprawozdawczością statystyczną odnoszącą się zarówno do spraw gospodarczych, jak i ludnościowych. Już Fryderyk Wilhelm I wydawał w latach 1719—1730 tzw. edykty o tabelach statystycznych, które nie były jednak do końca przestrzegane. Dopiero jego następca Fryderyk II egzekwował przepisy wydane przez swego ojca i zalecił władzom prowincjonalnym opracowywanie *Historische Taschbüchlein* (w skrócie

¹ Elementy ruchu naturalnego były przedmiotem zainteresowania władz pruskich w końcu XVII w. (Labuda, 2003).

² Po tzw. I wojnie śląskiej (1740—1742) Prus z Cesarstwem Austriackim.

Historische Büchlein) według wzoru z 19 kwietnia 1730 r. Zbierano w nich podstawowe informacje statystyczne o miastach odnoszące się do: ludności, spraw finansowych, majątku, zabudowy, posiadłości ziemskich, sprzedaży piwa i wódki. W 1751 r. w tych miejskich sprawozdaniach statystycznych wprowadzono dodatkowe kolumny tabel, w których nakazano umieszczać informacje o ludności żydowskiej, a także o osadnikach — Walonach, Francuzach i Salzburgczykach. Od tego czasu cała administracja prowincjonalna państwa zobowiązana była do zbierania danych dotyczących miast, opracowywania ich w formie zestawień tabelarycznych i wysyłania do władz centralnych w Berlinie. Istotą tych zestawień, sporządzanych przez radców podatkowych, była rejestracja dochodów. Podobne wykazy opracowywano dla terenów wiejskich. Po wojnie siedmioletniej (1756—1763) wprowadzono nową sprawozdawczość statystyczną — *Geheime Finanz Bücher*. Zawierały one ogólne zestawienie informacji statystycznych dla całej prowincji (Behre, 1905; Gaziński i Gut, 2014)³.

MAPA 1. ZIEMIE ZABORU PRUSKIEGO NA TLE NIEMIEC



Źródło: Słupski (1911), ze zbiorów CBS.

³ Między innymi na ich podstawie powstały późniejsze opracowania polityki ludnościowej Brandenburgii-Prus Kazimierza Zimmermanna i Maksä Bära.

BIURA STATYSTYCZNE W PAŃSTWIE PRUSKIM

Utworzone 18 maja 1805 r. przez króla Fryderyka Wilhelma III Królewsko-Pruskie Biuro Statystyczne w Berlinie (Das Königlich Preussisches Statistisches Bureau) miało służyć usprawnieniu dotychczasowych prac statystycznych (Lo-hauss, 2012; Pusłowski, 1872). Obejmowało zasięgiem działania cały obszar ziem polskich włączonych podczas zaborów do Prus, a także Śląsk i Mazury. Wyniki prac Biura publikowano od 16 października 1806 r., na co dał zgodę ordonans gabinetowy króla pruskiego. Upřednio wyniki badań statystycznych praktycznie nie były wydawane, przedstawiano je jedynie władzom pruskim do wiadomości (Behre, 1905; Gaziński i Gut, 2014).

Pierwsza naukowa syntetyczna publikacja statystyczna zawierająca liczne dane dotyczące ludności mieszkającej w państwie pruskim (w Wielkopolsce i Prusach Zachodnich) według stanu z 1800 r. to trzypięciotomowa praca Augusta Karla von Holsche *Geographie und Statistik in West-, Süd- und Neu-Ostpreussen* (Holsche, 1801—1804). Był on też autorem przyczynku statystycznego o okręgu noteckim *Netzedistrikt, ein Beytrag zur Länder und Volkerkunde mit statistischen Nachrichten* (Holsche, 1792).

Niektóre dane opublikował wówczas również Leopold Krug (1770—1843), pierwszy dyrektor Królewsko-Pruskiego Biura Statystycznego, w wielotomowej słownikowej pracy *Topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch der saamtlichen Preussischen Staaten* (1800). Największym dziełem z zakresu ekonomii i statystyki Leopolda Kruga, wydanym w 1805 r. w Berlinie, były dwutomowe *Betrachtungen über den National-Reichtum des Preussischen Staats und über den Wohlstand seiner Bewohner* (Schwartz, 1904).

Pełne dane demograficzne odnoszące się do państwa pruskiego sprzed 1805 r. wydano dopiero sto lat później w opracowaniu Ottona Behrego *Geschichte der Statistik in Brandenburg-Preussen bis zur Gründung des Königlichen Statistischen Bureau* (Behre, 1905).

Wojna Prus z Francją spowodowała zawieszenie prac Urzędu, a okupacja francuska uniemożliwiła prowadzenie badań statystycznych przez władze lokalne. Działalność Biura Statystycznego, na czele którego stanął Johann Gottfried Hoffman, wznowiono dopiero w 1810 r. Uproszczono wówczas schematy badań ludnościowych, a w 1811 r. Biuro przejęło od Departamentu Spraw Duchownych prowadzenie sumarycznych zestawień ludnościowych. W latach 1813—1815 na skutek działań wojennych część prac została zakłócona lub nawet zawieszona (Behre, 1905).

W 1816 r. Królewsko-Pruskie Biuro Statystyczne wznowiło systematyczne badanie ludności w całym państwie pruskim, w tym również na ziemiach polskich w jego granicach. Statystykę ruchu naturalnego ludności prowadzono na podstawie ksiąg parafialnych. W 1846 r. przeprowadzono pierwszy, jednodniowy spis ludności, ustalając 3 grudnia jako dzień rejestracji, z tym że czas rejestracji

trwał nawet do kilku dni, zwłaszcza w miastach⁴. Rezultaty spisów ludności w państwie pruskim do końca lat 30. XIX w. nie były wiarygodne, ponieważ pomijały część mieszkańców. Dopiero spis ludności w 1852 r., połączony ze spisem budynków i zwierząt gospodarskich, był pierwszym powszechnym spisem pruskim, którego wyniki ogłoszono drukiem w *Statistische Tabelle (Census von 1852 inkl. Gebäude- und Viehzählung)* w serii *Tabellen und amtlichen Nachrichten über Preussischen Staat* (Pusłowski, 1872).

Następne spisy ludności w Prusach, zorganizowane w latach 1855, 1858, 1861, 1864 i 1867, przynosiły coraz dokładniejsze ujęcia stanu zaludnienia (Berger, 1993). Kolejny spis z powodu trwania wojny francusko-pruskiej 1870 r. odbył się dopiero w 1871 r., a następny — 1 grudnia 1875 r. Odtąd spisy przeprowadzono w odstępach pięcioletnich, 1 lub 2 grudnia (Beukemann, 1911).

W 1844 r. zaczęto prowadzić w państwie pruskim statystykę ruchów wędrownych, rejestrując zarówno emigrację, jak i imigrację (Wajda, 1969).

Królewsko-Pruskie Biuro Statystyczne w Berlinie prowadziło badania statystyczne za pośrednictwem urzędów administracyjnych wszystkich szczebli, a ich rezultaty publikowano w serii *Preussische Statistik* (od 1861 r.) i rocznikach *Jahrbuch für die amtliche Statistik des preussischen Staates* (od 1863 r.) oraz *Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat* (od 1904 r.).

W latach 1861—1904 to samo Biuro wydawało też kwartalnik „Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureaus” o naukowym, analitycznym charakterze. Zamieszczano w nim studia statystyczne i prace metodologiczne. W 1905 r. czasopismo zmieniło tytuł na „Zeitschrift des Preussischen Statistischen Landesamts”.

W 1905 r. Egon Blenck, dyrektor Urzędu, opisał historię działalności Królewsko-Pruskiego Biura Statystycznego w latach 1805—1905 w obszernym ilościowym opracowaniu *Festschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureau: Das Königliche statistische Bureau im ersten Jahrhundert seines Bestehens 1805—1905*. Wcześniejszą historię Biura przedstawił w dwutomowym dziele wydanym w Berlinie (Blenck, 1885, 1898).

W badaniach ziem polskich pod panowaniem pruskim najbardziej przydatne są publikacje wychodzące w analitycznej serii *Preussische Statistik* oraz w *Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat*. W ramach pierwszej z tych pozycji w latach 1861—1917 opublikowano aż 246 tomów różnorodnych opracowań⁵. Dotyczyły one statystyki gospodarczej, ludnościowej i społecznej. Pierwsze cztery zeszyty serii przedstawiały statystykę przemysłu, handlu i transportu w Prusach (*Vergleichende Übersicht des Ganges der Industrie, des Handels und Verkehr im preussischen Staate*, 1—4, Berlin 1861—1863).

⁴ Do 1840 r. prowadzono jedynie spisy sumaryczne ludności.

⁵ Katalog kłamrowy Centralnej Biblioteki Statystycznej im. Stefana Szulca (<http://cbs.stat.gov.pl>).

Od wydania piątego zeszytu aż do końca I wojny światowej cyklicznie drukowano w niej także: wyniki spisów ludności, statystykę ruchu naturalnego ludności, spisy ludności pracującej według wykonywanego zawodu, zwierząt gospodarskich, przemysłowe, a także dane dotyczące m.in. finansów, ochrony zdrowia czy klimatyczne. W tej serii ukazało się wiele ważnych prac, m.in.: *Die Ergebnisse der Volkszählung und Volksbeschreibung nach den Aufnahmen vom 3 Dezember 1861*, *Die Bewegung der Bevölkerung im preussischen Staate während der Jahre 1873 und 1874*, *Finanzstatistik der Kreise und Provinzialverbände für das Jahr 1869*, *Die Ergebnisse der Berufszählung vom 5. Juni 1882 im preussischen Staate*, *Ergebnisse der meteorologischen Beobachtungen 1883* czy *Der Viehbestand der Gehöfte im preussischen Staate nach dem Ergebnissen der Viehzählung vom 10. Januar 1883*.

Obszerny materiał źródłowy dotyczący statystyki ziem polskich pod panowaniem pruskim zawiera również wydawany od 1904 r. rocznik państwa pruskiego *Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat*. Zamieszczono tam szczegółowe dane, głównie w układzie regionalnym.

W 1905 r. Królewsko-Pruskie Biuro Statystyczne zmieniło nazwę na Królewsko-Pruskie Krajowe Biuro Statystyczne — Das Preussische Statistische Landesamt (Saenger, 1934/1935). Dyrektorami Królewsko-Pruskiego Biura Statystycznego byli kolejno: Johann Gottfried Hoffmann (1810—1844), Karl Friedrich Wilhelm Dieterici (1844—1859), Ernst Engel (1860—1882) i Emil Blenck (1882—1905), a Królewsko-Pruskiego Krajowego Biura Statystycznego: Emil Blenck (1905—1911), Georg Evert (1911—1914) i Konrad Saenger (1914—1934).

Wyniki badań statystycznych ludności do połowy XIX w. były publikowane w pracach kolejnych dyrektorów pruskiego Biura Statystycznego: prof. Johanna Gottfrieda Hoffmanna i Karla Friedricha Wilhelma Dietericiego.

J. G. Hoffmann opublikował m.in.: w 1821 r. — *Beiträge zur Statistik des Preussischen Staats*, w 1839 r. — *Die Bevölkerung des preussischen Staats nach dem Ergebnisse der zu Ende des Jahre 1837 amtlich aufgenommenen Nachrichten staatswirthschaftlicher, gewerblicher und sittlicher Beziehungen dargestellt*, w 1838 r. — *Die Lehre vom Geld*, w 1840 r. — *Die Lehre von den Steuern*, a w 1843 r. — *Sammlung kleiner Schriften staatswirtschaftlichen Inhalts*. Natomiast K. F. W. Dieterici opracował m.in.: *Statistische Übersicht der wichtigsten Gegenstände des Verkehrs und Verbrauchs im Preußischen Staate und im deutschen Zollverbände, in dem Zeitraume von 1831 bis 1836* (1838—1857), *Der Volkswohland im Preussischen Staate. In Vergleichen aus den Jahren vor 1806 u. von 1828 bis 1832* (1846), *Über Auswanderungen und Einwanderungen, letztere in besonderer Beziehung auf den Preußischen Staat; vom statistischen Standpunkte* (1847), *Die Bevölkerung des Preußischen Staats nach der amtlichen Aufnahme des Jahres 1846* (1848) i *Über die Zunahme der Bevölkerung im preußischen Staate in Bezug auf Verteilung derselben nach*

Stadt und Land (1857) oraz *Handbuch der Statistik des preussischen Staates* (1861).

Ważnym uzupełnieniem danych są niepublikowane tabele statystyczne zachowane w aktach niektórych rejencji dla ziem polskich pod panowaniem pruskim, obejmujące informacje dotyczące ludności z uwzględnieniem płci, wieku i wyznania dla poszczególnych powiatów i miast⁶. Dla rejencji kwidzyńskiej zachowały się spisy z lat: 1831, 1834, 1837, 1840, 1846, 1852, 1855, 1858, 1861 i 1867.

Regularne publikowanie wyników spisów ludnościowych zapoczątkowało w 1861 r. wydawnictwo pruskiego Biura Statystycznego *Tabellen und amtlichen Nachrichten über Preussischen Staat*, a od spisu przeprowadzonego w 1861 r. wyniki ogłaszano w serii *Preussische Statistik*.

Na szczeblu centralnym prowadzono badania statystyczne dotyczące handlu zagranicznego, ceł i podatków. Spisy ludności, ewidencję jej ruchu i spisy zwierząt gospodarczych prowadziły krajowe i miejskie biura statystyczne. Zjednoczenie Niemiec w 1871 r. nie wniosło istotnych zmian w statystyce stanu i ruchu naturalnego ludności prowadzonej przez Królewsko-Pruskie Biuro Statystyczne (Müller, 1927).

W 1872 r. utworzono Cesarskie Biuro Statystyczne Rzeszy Niemieckiej — Kaiserliche Statistische Reichsamt für das Deutsche Reich (Saenger, 1934/1935). Opracowano wówczas jednolite zasady i procedury prowadzenia badań statystycznych dla całego państwa. Badania obejmujące Rzeszę Niemiecką prowadziło odtąd Cesarskie Biuro Statystyczne, a w poszczególnych krajach (landach) organizowały je podległe mu krajowe biura statystyczne w: Prusach, Bawarii (od 1808 r.), Wirtembergii (od 1820 r.), Hanowerze (od 1848 r.) i Saksonii (od 1849 r.). Od powstania tego Biura do dzisiaj funkcjonuje w Niemczech charakterystyczna federalna struktura statystyki państwowej (Lohaus, 2012).

Cesarskie Biuro Statystyczne Rzeszy Niemieckiej zaczęło prowadzić statystykę miejsca urodzenia, a wyniki spisów ludności podawano w przejrzystej formie. Po wprowadzeniu w 1874 r. urzędów stanu cywilnego poprawiła się jakość danych statystycznych (Chojecki i Włodarczyk, 2012).

Od 1873 r. Biuro wydawało serię *Statistik des Deutschen Reichs (Statystyka Rzeszy Niemieckiej)*, a od 1880 r. rocznik *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich*; publikowano w nich m.in. dane dotyczące ziem polskich — Pomorza, Śląska i Prus Wschodnich. Ogłaszano tam statystykę stanu i ruchu ludności, wyniki spisów ludności oraz spisów zawodowych, przemysłowych i gospodarstw rolnych (Meitzen, 1868—1908). Wyniki spisów ludności posłużyły do wydania publikacji *Die Gemeinde und Gutsbezirke des Preussischen Staates*

⁶ Geheimes Staatsarchiv-Preussischer Kulturbesitz Berlin Dahlem, Rep. A 181 (Regierung Marienwerder), sygn. 2212—2223, 2231.

und ihre Bevölkerung, która zapoczątkowała serię szczegółowych skorowidzów gmin zawierających informacje w ujęciu przestrzennym⁷.

Sumaryczne wyniki spisów ludności po zjednoczeniu Niemiec publikowano w *Statistik des Deutschen Reichs* (Wajda, 1994). W tej monumentalnej serii wydano w latach 1873—1917 aż 290 tomów różnorodnych tematycznie opracowań statystycznych, które dotyczyły całokształtu badań społeczno-gospodarczych, w tym m.in.: ludności, handlu zagranicznego, transportu, zdrowia, sądownictwa, pracy, ceł, podatków, żeglugi czy statystyki kryminalnej. W jej ramach ukazywały się także okazjonalnie „*Monatshefte zur Statistik*” (w latach 1872—1877 i 1879—1883) oraz „*Vierteljahreshefte*” (w latach 1873—1876), w których podawano miesięczne i kwartalne dane zebrane przez Cesarskie Biuro Statystyczne⁸. Obie publikacje miały postać biuletynu statystycznego z danymi odnoszącymi się do różnych sfer życia społeczno-gospodarczego, opatrzonego wstępem o charakterze metodologicznym.

POLACY W SPISACH PRUSKICH

Spisy pruskie są głównym źródłem historycznym, na podstawie którego prowadzone są badania ludności polskiej pod panowaniem pruskim. Już w I połowie XIX w. podczas spisów ludnościowych rejestrowano wyznanie (po 1815 r.), a w niektórych przypadkach — także język ojczysty respondentów. Co prawda rejestracja języka ojczystego nie odbywała się we wszystkich rejencjach, ale np. w Prusach Zachodnich była przeprowadzana systematycznie w latach: 1834, 1837, 1843, 1846, 1849 i 1852.

Cennym źródłem demograficznym dla historiografii jest spis ludności w Prusach z 1861 r., ponieważ zarejestrowano wówczas powszechnie, na terytorium całego państwa, język używany przez mieszkańców. Trzeba jednak dodać, że wartość tych badań statystycznych — w przeciwieństwie do rejestracji wyznania — była wątpliwa, gdyż jej podstawę stanowił język używany przez głowę rodziny, co powodowało, że do osób posługujących się danym językiem zaliczano nie tylko członków rodziny, ale także służbę domową, terminatorów i czeladników zamieszkujących w danym gospodarstwie. W wyniku takiej metodologii badania sztucznie powiększono liczbę osób posługujących się językiem niemieckim (Wajda, 1994). Na tej podstawie można jednak oszacować ludność polską w państwie pruskim (Szymański, 1874).

⁷ Są one porównywalne z 15-tomowym *Skorowidzem miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowanym na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, opublikowanym w Warszawie w latach 1923—1926.

⁸ Seria *Statistik des Deutschen Reichs* ukazywała się do 1943 r.

W 1872 r. w Prusach Zachodnich przeprowadzono rejestrację języka używanego przez katolików⁹. Takie samo badanie wykonano podczas spisów ludności w latach: 1890, 1900, 1905 i 1910 (Wajda, 1988)¹⁰. Rejestrowano wówczas język ojczysty indywidualnie i dane z tych spisów pozwalają na dokładne określenie liczby Polaków zamieszkujących ziemie zaboru pruskiego. Wyznanie mieszkańców badano także podczas spisów zawodowych (Berufszählungen) w latach 1882, 1895 i 1907 (Broesike, 1911).

Zachowały się także dane z rejestracji wyznania dla mieszkańców miast, gmin wiejskich i obszarów dworskich dla wszystkich prowincji państwa pruskiego podczas spisów ludności z lat: 1871, 1885, 1895 i 1905. Publikowano na ich podstawie tzw. słowniki gmin (Gemeindelexikone), porównywalne ze skorowidzami miejscowości z I połowy XX w., np. z kilkunastotomowym *Skorowidzem miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej* wykonanym po I powszechnym spisie ludności z 1921 r.

Ważnym źródłem historycznym są publikacje z trzech spisów zawodowych, połączonych ze spisem zakładów, przeprowadzonych w Prusach w latach 1882, 1895 i 1907. Spisy te objęły wszystkie gospodarstwa domowe, rejestrując zawód respondentą, jego pozycję w zawodzie, wiek i stan rodzinny, prowadzony przez niego zakład przemysłowy lub usługowy, a w 1907 r. — także miejsce urodzenia badanych osób. Wyniki spisów podano dla całego państwa pruskiego i oddzielnie dla poszczególnych prowincji. Pierwsza monografia tego typu ukazała się w serii *Preussische Statistik* jako tom nr 76 pt. *Die Ergebnisse der Berufszählung vom 5. Juni 1882 im preussischen Staate*, a następna jako tom nr 142 tej serii pt. *Die Ergebnisse der Berufszählung vom 14. Juni 1895 für den preussischen Staat im Ganzen und die Ortsgrößenklassen in Besonderen*.

Ze spisu 1910 r. opublikowano wyniki rejestracji języka i wyznania mieszkańców jedynie dla ziem polskich pod zaborem pruskim: dla rejencji olsztyńskiej, Prus Zachodnich, Wielkiego Księstwa Poznańskiego i rejencji opolskiej (Wakar, 1917).

Cesarskie Biuro Statystyczne Rzeszy Niemieckiej w Berlinie (Kaiserliches Statistisches Amt) wydało wyniki zbiorcze dla wszystkich trzech spisów zawodowych w serii *Statistik des Deutschen Reichs: Berufsstatistik nach der allgemeinen Berufszählung vom 5. Juni 1882* (t. LVII), *Berufs- und Gewerbezahlungen vom 14. Juni 1885* (t. 102—111) oraz *Berufs- und Betriebszahlungen vom 12. Juni 1907* (t. 202—211).

Syntetyczne omówienie pruskich opracowań spisowych opublikował jako pierwszy Heinz Rogmann w opracowaniu *Die Bevölkerungsentwicklung im preussischen Osten in den letzten hundert Jahren* wydanej w Berlinie w 1937 r., ale w pełni obiektywny obraz daje dopiero synteza Wolfganga Gerssa *Bevöl-*

⁹ Wyniki rejestracji języka ojczystego dla rejencji kwidzyńskiej zawarte są w Geheimes Staatsarchiv-Preussischer Kulturbesitz Berlin Dahlem, Rep. A 181 nr 5123.

¹⁰ Wyniki tych spisów publikowano w serii *Preussische Statistik*. Zob. szerzej: zdigitalizowany katalog kłamrowy Centralnej Biblioteki Statystycznej im. Stefana Szulca (CBS), <http://cbs.stat.gov.pl>.

kerungsentwicklung in Zeit und Raum. Dataquellen und Methoden, wydana w Wiesbaden w 2010 r.

Historycy i statystycy prowadzący badania nad dziejami ziem polskich pod panowaniem pruskim, wykorzystując tamtejszą statystykę, starali się znaleźć odpowiedź na pytanie, dlaczego zamieszkująca tam ludność polska mimo wieloletniej niewoli nie tylko nie uległa procesowi germanizacji, ale — co więcej — wzmogła poczucie odrębności narodowej (Bergman, 1883; Buzek, 1909; Broesike, 1912). Stało się tak dlatego, że język polski — który traktowano na równi z językiem niemieckim jedynie w Wielkim Księstwie Poznańskim, a na Warmii, Mazurach, Pomorzu Gdańskim i Śląsku (integralnych częściach monarchii pruskiej) był dozwolony jedynie częściowo w szkolnictwie ludowym i gimnazjalnym — nie zanikał. Według spisu ludności z 1861 r., po kilkadziesiąt lat antypolskiej polityki, wśród 4635846 mieszkańców ziem znajdujących się pod zaborem pruskim było 43,4% Polaków. Duże skupiska ludności polskiej utrzymywały się wtedy zwłaszcza w rejencji opolskiej (gdzie Polacy przeważali), w niektórych powiatach rejencji wrocławskiej (np. Brzeg, Namysłów, Oława, Syców), w prowincji poznańskiej (gdzie Polacy stanowili większość), a także w rejencjach gdańskiej i kwidzyńskiej oraz w wielu powiatach rejencji królewieckiej (np. Nidzica, Olsztyn, Ostróda, Reszel, Szczytno), gąbińskiej (np. Ełk, Giżycko, Mrągowo, Olecko, Pisz i Szestno) oraz koszalińskiej (Bytów) (Trzeciakowski, 1973).

Ze statystyki pruskiej wynika, że w 1871 r. w zaborze pruskim mieszkało prawie 2,5 mln Polaków (w Wielkim Księstwie Poznańskim — 840 tys., na Śląsku — 740 tys., w Prusach Zachodnich — 430 tys., a w Prusach Wschodnich — 340 tys.). Liczba ludności polskiej rosła systematycznie do 1910 r. Według badań Stefana Kowala przyrost ludności miejskiej w zaborze pruskim w roku 1910 w stosunku do 1871 wyniósł ogółem 74,8% (w rejencji bydgoskiej o 83,5%, poznańskiej — 60,8%, gdańskiej — 98,4%, kwidzyńskiej — 68,9%, a opolskiej — 135,4%) (Kowal, 1982; Michalkiewicz, 1976). W tabl. 1 zamieszczono dane dotyczące ludności ziem polskich pod panowaniem pruskim w okresie 1871—1910.

TABL. 1. ZIEMIE POLSKIE POD PANOWANIEM PRUSKIM WEDŁUG REJENCJI

Rejencja	Powierzchnia w km ²	Ludność			przyrost w latach 1871—1910 w %
		1871	1890	1910	
		w tys.			
O g ó ł e m	67772	4209	4764	6012	43
Gdańska	7959	525	589	743	41
Kwidzyńska	17594	790	845	961	22
Bydgoska	11460	567	625	764	35
Poznańska	17529	1017	1127	1336	31
Opolska	13230	1310	1578	220	69
Olsztyńska	12025	x	x	543	x

Według spisu z 1910 r. ludność deklarująca język polski jako ojczysty stanowiła 49,8% ogółu (w Wielkim Księstwie Poznańskim — 61,5%, a na Pomorzu Gdańskim — 35,5%) (tabl. 2). W tymże roku do używania języka polskiego przyznawało się w rejencji bydgoskiej (bez pow. Bydgoszcz, Chodzież i Czarnków) 68,8% ludności, w rejencji poznańskiej (bez pow. Skwierzyna i Wschowa) — 69,7%, a w całym Księstwie (bez tych powiatów) — 67,8%. W rejencji gdańskiej (bez pow. Gdańsk, Elbląg i Malbork) do języków polskiego i kaszubskiego przyznawało się 60,6% ludności, w 11 powiatach rejencji kwidzyńskiej — 54,9% ludności, a na całym Pomorzu Gdańskim (z wyłączeniem tych terenów) — 56,9%. Według tego samego spisu na Górnym Śląsku po polsku mówiło 57% ludności (w 1840 r. — 58,7%, w 1861 r. — 59,1%, a w 1890 r. — 60,2%) (Kumaniecki i Krzyżanowski, 1915; Galos, 1956; Weber, 1914; Wajda, 1992). Według spisów urzędowych w 1911 r. na ziemiach zaboru pruskiego mieszkało 3422000 Polaków (Weinfeld, 1923). Józef Buzek oszacował, że w 1905 r. były to 3714923 osoby, a później — 4 mln (Buzek, 1909).

TABL. 2. LUDNOŚĆ REJENCJI ZABORU PRUSKIEGO, GÓRNEGO ŚLĄSKA ORAZ MAZUR WEDŁUG JĘZYKA OJCZYSTEGO I WYZNANIA W 1910 R.

Wyszczególnienie	Język ojczysty w % ogółu ludności		Wyznanie w % ogółu ludności		
	polski	niemiecki	katolickie	ewangelickie	mojżeszowe
Zabór pruski	49,8	50,1	60,6	37,7	1,1
Wielkie Księstwo Poznańskie	61,5	38,4	67,7	30,8	1,3
Rejencja bydgoska	50,2	49,7	56,9	41,6	1,3
Rejencja poznańska	67,9	32,0	74,0	24,6	1,3
Pomorze Gdańskie	35,5	64,4	51,8	46,3	0,8
Rejencja gdańska	28,2	71,7	48,8	49,0	0,6
Rejencja kwidzyńska	41,1	58,8	54,1	44,3	1,0
Górny Śląsk (rejencja opolska)	57,0	40,0	90,6	8,5	0,8
Mazury (rejencja olsztyńska)	49,3	50,5	28,3	70,3	0,5

Źródło: GUS (2003), s. 192.

W latach 1870—1914 zanotowano największy przyrost ludności polskiej w rejencji poznańskiej i na Pomorzu Gdańskim — w Poznaniu (o 8,9%), Rawiczu (7,9%), Kartuzach (5,9%), Nowym Tomysłu (5,8%), Toruniu i Krotoszynie (po 5,7%) oraz Babimoście i Wyrzysku (po 5,4%) (Zaleski, 1920). Przyrost ludności polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim i Prusach Zachodnich w latach 1890—1914 przedstawia mapa 2.

MAPA 2. PRZYRÓST LUDNOŚCI POLSKIEJ W WIELKIM KSIĘSTWIE POZNAŃSKIM I PRUSACH ZACHODNICH W LATACH 1890—1914



Źródło: Zaleski (1920), ze zbiorów Biblioteki Instytutu Geografii PAN.

STATYSTYKA MIEJSKA W ZABORZE PRUSKIM

Statystykę miejską prowadziły urzędy statystyczne zakładane w większych miastach, np. we Wrocławiu w 1873 r. (Urząd Statystyczny Miasta Wrocławia — Statistisches Amt der Stadt Breslau), Berlinie w 1862 r. (Biuro Statystyczne Berlina — Statistische Bureau Berlin) i Poznaniu w 1905 r. (Urząd Statystyczny Miasta Poznania — Statistisches Amt der Stadt Posen). Zakres tematyczny ich badań był szerszy niż prac pruskiego Biura Statystycznego. Wyniki tej działalności publikowano w periodykach statystycznych, wśród których najbardziej szczegółowe dane o życiu społeczno-gospodarczym miasta przynosił kwartalnik wrocławskiego Urzędu Statystycznego „Breslauer Statistik” założony w 1874 r.

Podobne prace prowadziło Biuro Statystyczne Berlina, które w 1881 r. zmieniło nazwę na Biuro Statystyczne Miasta Berlina (Statistisches Amt der Stadt Berlin). Urząd ten zorganizował w 1879 r. konferencję 12 miejskich niemieckich biur statystycznych, podczas której powołano Związek Niemieckich Statystyków Miejskich (Verband der deutschen Städtestatistiker) (Lohauss, 2012; Statistisches Landesamt Berlin, 1962).

Dla polskich badań historycznych i demograficznych najważniejsze są zachowane prace Urzędu Statystycznego Miasta Poznania. Znacznie rozszerzył on zakres tematyczny prac badawczych, uwzględniając potrzeby regionalne. Od 1906 r. wydawano tam miesięcznik statystyczny „Wiadomości Statystyczne Miasta Poznania” („Statistische Monatsberichte der Stadt Posen”).

Pruskie służby statystyczne opracowywały w Poznaniu w latach 1891—1913 także roczne sprawozdania o zarządzie i stanie spraw gminnych (*Bericht über die Verwaltung und den Stand Gemeinde Angelegenheiten in der Stadt Posen*), które zawierały szczegółowe dane o życiu społeczno-gospodarczym miasta oraz w latach 1897—1916 preliminarz dochodów i wydatków gminy miejskiej Poznań (*Voranschlag für die Einnahmen und Ausgaben der Stadtgemeinde Posen*).

Urząd Statystyczny Miasta Poznania gromadził w bibliotece naukowej również wszystkie wydawnictwa państwa pruskiego. W 1919 r. zbiory zostały przewiezione do Warszawy i zasilily księgozbiór Biblioteki Głównego Urzędu Statystycznego. Te źródła i monografie statystyczne ułatwiły zarządzanie, zwłaszcza na poziomie samorządowym, ziemiami byłego zaboru pruskiego włączonymi po I wojnie światowej do II Rzeczypospolitej, a w konsekwencji budowę odrodzonej państwowości polskiej na tych terenach (Abt, 1994; Kruszką, 2008; Łazowska, 2015).

STATYSTYCY POLSCY DZIAŁAJĄCY W ZABORZE PRUSKIM

Dane liczbowe ogłaszane w pruskich urzędowych wydawnictwach statystycznych, a także w innych publikacjach wykorzystywali i analizowali — oprócz władz administracyjnych, dla których były sporządzane — także indywidualni badacze, głównie ekonomiści, geografowie i historycy. Należeli do nich m.in. polscy badacze: Stanisław Staszic, Jerzy Samuel Bandtkie, Wawrzyniec Suro-

wiecki, bracia Stanisław i Ludwik Platerowie, Józef Łukaszewicz, Jędrzej Słowaczyński i August Cieszkowski, działający zarówno w Królestwie Polskim, jak i Wielkopolsce w pierwszej połowie XIX w.

W Pile urodził się prekursor myśli statystycznej w Polsce Stanisław Staszic (1755—1826). W 1807 r. wydał pracę *O statystyce Polski, krótki rzut wiadomości potrzebnych tym, którzy ten kraj chcą oswobodzić i którzy chcą w nim rządzić*. Zamieścił w niej m.in. zestawienia liczbowe dotyczące rolnictwa, ludności, miast Polski, wywozu zboża, cen i płac. Tym samym po raz pierwszy udostępnił odbiorcom podstawowe informacje ekonomiczne na temat życia społeczno-gospodarczego kraju i jako pierwszy użył w języku polskim słowa „statystyka”. Jego dzieło zapoczątkowało nową dziedzinę badań — państwowznawstwo (Kwiatkowski, 1998a).

Jerzy Samuel Bandtkie (1768—1835), historyk, językoznawca i bibliograf, opublikował w 1821 r. w Poznaniu, na łamach marcowo-kwietniowego numeru miesięcznika „Mrówka Poznańska”, artykuł *Wiadomości o języku Polskim na Szląsku i o Polskich Szlązakach*¹¹. Była to pierwsza próba usystematyzowania wiedzy na temat powiązań gwary śląskiej z mową polską i przyczynek do ustalenia liczby Polaków zamieszkujących Śląsk na początku XIX w. Bandtkie prowadził prace nad tą publikacją w latach 1796—1810, podczas studiów we Wrocławiu oraz w czasach, kiedy był nauczycielem języka polskiego w Gimnazjum św. Elżbiety we Wrocławiu. W 1811 r. został kierownikiem Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego (Żeglicki, 1970).

Na przełomie XVIII i XIX w. pracował też wybitny Wielkopolek Wawrzyniec Surowiecki (1769—1827), wykładający w latach 1811 i 1812 statystykę jako profesor Szkoły Prawa i Administracji w Warszawie. Do jego głównych dzieł zaliczamy *Uwagi względem poddanych w Polsce i projekt ich uwolnienia* (1807), *O upadku przemysłu i miast w Polsce* (1810) i zachowane w rękopisie wykłady *Statystyka Księstwa Warszawskiego*. Surowiecki przypisywał statystyce bardzo szeroki zakres. Uważał, że na niej powinna opierać się teoria prawa i działalność normodawcza. Jego definicja statystyki jest bliska dzisiejszemu rozumieniu statystyki ekonomicznej (Kwiatkowski, 1998b).

Hrabia Ludwik Plater (1775—1846), starszy brat Stanisława, geograf, dyrektor w Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, w 1827 r. opublikował *Rys leśno-statystyczny Królestwa Polskiego* — pierwsze tego typu obszerne opracowanie w literaturze polskiej. Po upadku powstania listopadowego wyemigrował do Paryża, gdzie był inicjatorem, współzałożycielem i faktycznym szefem Towarzystwa Literackiego. W jego ramach powstał Wydział Statystyczny, którego został prezesem (Żeglicki, 1969b). Już wcześniej w Warszawie, jako członek Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Plater interesował się geografią i statystyką. Należał wówczas do komisji, która miała zorganizować prace Towarzystwa nad opisem statystycznym Polski. Na emigracji we Francji wydał *Opisa-*

¹¹ Rozprawę tę przedrukowano w „Rozmaitościach” w 1823 r. we Lwowie oraz wydano jako samodzielną książkę w 1945 i 1952 r. we Wrocławiu.

nie geograficzno-historyczno-statystyczne województwa poznańskiego. Planował również opracowanie opisów innych województw, jednak z powodu wyjazdu do Wielkopolski nie zrobił tego. W 1846 r. udało mu się natomiast wydać w Lipsku poprawioną i uzupełnioną wersję *Opisania...* (Żeglicki, 1969c; Kalemka, 1971). W tym obszernym studium Plater zawarł m.in. dane o ludności Wielkiego Księstwa Poznańskiego w latach 1837, 1840 i 1842, scharakteryzował stosunki wyznaniowe, rolnictwo, przemysł, handel, szkolnictwo, skarbowość, wojsko i sądownictwo. Podał w niej m.in. dane ze spisu 1837 r., według których Wielkie Księstwo Poznańskie zamieszkiwało 663649 osób, w tym 418602 Polaków, 202525 Niemców i 42522 Żydów. Omawiane dzieło, liczące 576 stron, Plater w dużej mierze oparł na pracy prof. Johanna Gottfrieda Hoffmanna *Die Bevölkerung des preussischen Staats nach dem Ergebnisse der zu Ende des Jahre 1837 amtlich aufgenommenen Nachrichten staatswirthschaftlicher, gewerblicher und sittlicher Beziehungen dargestellt*, wydanej w Berlinie w 1839 r. (Loening, 1914). Pracę *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego* wydał Jan Nepomucen Bobrowicz (1805—1881), znany księgarz i wydawca (Batorowska, 1992).

Hrabia Stanisław Plater (1784—1851), historyk i geograf, wydał w Poznaniu w 1827 r. pierwszy polski *Atlas statystyczny Polski i krajów okolicznych*, składający się z sześciu map, na których przedstawiono zasięg terytorialny kultury i narodowości polskiej, a także rozmieszczenie przemysłu. Atlas należy do najwcześniejszych powstałych na świecie tego typu dzieł. Jego francuska wersja, opublikowana także w 1827 r., nosiła tytuł *Atlas historique de la Pologne*. Hrabia Stanisław Plater opracował też, wydaną we Wrocławiu w 1825 r., *Jeografię wschodniej części Europy, czyli opis krajów przez wieloletnie narody słowiańskie zamieszkanymi, obejmujący Prussy, Xięstwo Poznańskie, Śląsk Pruski, Galicyę, Rzeczpospolitą Krakowską, Królestwo Polskie i Litwę*¹². W wydawnictwie tym, po raz pierwszy w polskim piśmiennictwie, scharakteryzowano ludność polską pod zaborem pruskim. Plater ustalił m.in., że Polacy stanowili większość ludności Prus Zachodnich (mieszkało ich tam 350 tys., a Niemców — 330 tys.). Stwierdził też, że w Prusach zamieszkiwało ponad 630 tys. Polaków, w tym w Prusach Wschodnich — 280 tys., a na Śląsku Pruskim — 600 tys. (Żeglicki, 1969a). Dane te wskazywały na utrzymywanie się silnej i zwartej społeczności polskiej w zaborze pruskim, zwłaszcza w takich powiatach, jak: Biała, Brzeg, Chełmno, Elk, Giżycko, Gołdap, Grudziądz, Kętrzyn, Kwidzyn, Mikołajki, Milicz, Namysłów, Nidzica, Olsztyn, Oława, Ostróda, Reszel, Szczytno, Syców, Toruń i Węgorzewo. W *Jeografii...* podano również informację, że na 16 powiatów Śląska Opolskiego aż w 14 przeważała ludność polska. W 1847 r. hrabia Stanisław Plater wydał w Lesznie i Gnieźnie dwutomową *Encyklopedię polską*, która ukazała się nakładem Ernesta Günthera i stanowiła ukoronowanie jego działalności badawczej¹³.

¹² Praca liczyła 300 stron.

¹³ Katalogi CBS.

W 1838 r. Józef Łukaszewicz (1799—1873), historyk i wydawca związany z Wielkopolską, pracownik Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, korzystając z różnych źródeł informacyjno-statystycznych, wydał dwutomowy *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, w którym przedstawił życie społeczno-gospodarcze miasta (Anders, 2006). Łukaszewicz interesował się też historią i demografią historyczną. W 1846 r. opublikował pod pseudonimem J. Andrysowicz dzieło *Jeografia starożytnej Polski ku powszechnemu pożytkowi wydana* (Żeglicki, 1971).

Statystyk i geograf Jędrzej Słowaczyński (1807—1847) wydawał w Paryżu w latach 1833—1838 słownik geograficzny *Polska w kształcie dykjonarza historyczno-statystyczno-geograficznego*, a w latach 1837—1839 w języku francuskim cykl dotyczący statystyki ziem polskich pod zaborami w granicach z 1772 r. *Cinq statistiques générales de la Pologne*. Opracowania te dotyczyły Królestwa Polskiego w granicach z lat 30. XIX w., Wielkiego Księstwa Poznańskiego i obszarów włączonych po rozbiorach do Prus. Poza tym w 1844 r. Słowaczyński wydał w Paryżu *Atlas krain polskich* złożony z 12 map.

W Wielkopolsce działał też hrabia August Cieszkowski (1814—1894), filozof i ekonomista, który jako jedyny Polak uczestniczył w II Międzynarodowym Kongresie Statystycznym w Paryżu w 1855 r. (był sprawozdawcą jednej z sekcji). W 1839 r. wydał w Paryżu *Du crédit et de la circulation*. Tłumaczenie tego opracowania na język polski ukazało się w 1911 r. w Poznaniu pt. *O kredycie i obiegu*. W 1844 r. Cieszkowski współtworzył Ligę Narodową Polską i był posłem do pruskiego Zgromadzenia Narodowego (1848—1855) oraz przewodniczącym Koła Polskiego przy sejmie pruskim w latach 1860—1866. Aktywnie działał na rzecz powołania uniwersytetu w Poznaniu. Trzykrotnie piastował stanowisko prezesa Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

W 1870 r. Cieszkowski założył Wyższą Szkołę Rolniczą w Żabikowie, jedyną wówczas polską uczelnię w zaborze pruskim (Dziamski, 1981; Rezler, 1994; Sajdek, 2008). Rozpoczęła ona działalność 21 listopada 1870 r. Starania o jej utworzenie Cieszkowski rozpoczął w podpoznańskiej Wierzenicy, gdzie posiadał liczne majątki ziemskie. Gdy nie uzyskał od władz pruskich zgody na utworzenie szkoły, przeniósł inicjatywę do Żabikowa, oddając swoje grunty w bezpłatną dzierżawę na potrzeby szkoły. Wyższa Szkoła Rolnicza działała siedem lat, przyczyniając się do podniesienia poziomu rolnictwa w Poznańskim.

POLSKIE TOWARZYSTWA NAUKOWE W ZABORZE PRUSKIM

Szybki rozwój gospodarczy w zaborze pruskim wpłynął na krystalizację społecznego ruchu naukowego ekonomistów, przyczyniając się do powstania jego pierwszych zorganizowanych form. Już w 1802 r. powstało Towarzystwo Ekonomiczne Międzyrzeckie w Międzychodzie, zajmujące się głównie rozwojem gospodarki rolnej, a w 1828 r. próbowano bez skutku zalegalizować Towarzystwo Przyjaciół Rolnictwa, Przemysłu i Oświaty. W latach 30. XIX w. rozwinęły

się w Poznańskim organizacje społeczne zwane kasynami, spośród których najszerzą działalność prowadziło Kasyno Gostyńskie (1835—1846), w którym powołano Wydział dla Popierania Przemysłu i Rolnictwa (Wąsicki, 1953; Za-krzewski, 1976).

Te inicjatywy wpłynęły na powstałe w 1857 r. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk (PTPN), grupujące m.in. polskich statystyków, którzy w latach 70. XIX w. zorganizowali Wydział Nauk Statystycznych, połączony później z Wydziałem Nauk Ekonomicznych. Wydział Nauk Ekonomicznych i Statystycznych PTPN prowadził swą działalność aż do wybuchu I wojny światowej (Muszyński, 1999; Piotrowski, 1983).

Pierwsze zebranie korporacji, nazwanej pierwotnie Towarzystwem Przyjaciół Nauk Poznańskim, odbyło się 13 lutego 1857 r., a wzięło w nim udział 42 członków założycieli. Głównymi inicjatorami powołania tej organizacji naukowej byli: dr Kazimierz Szulc, ks. Franciszek Ksawery Malinowski, Kazimierz Jarochoński, Leon Wegner, Roger Maurycy Raczyński oraz Tytus Działyński. Pierwszym prezesem został August Cieszkowski. Później funkcję tę pełnili także: Tytus Działyński, Karol Libelt, Stanisław Egbert Koźmian i abp Edward Likowski.

Powstanie Towarzystwa było niezwykle istotnym elementem w walce o zachowanie polskości Wielkopolski. Nawet ówczesna dewiza Towarzystwa: *unguibus et rostro* (pazurami i dziobem) odnosiła się do metod koniecznych do obrony zagrożonej polskiej kultury i nauki. PTPN, które początkowo było ukierunkowane głównie humanistycznie i artystycznie, szybko rozszerzyło swoje działania na nauki ścisłe i przyrodnicze. Prowadziło też ożywioną działalność wydawniczą, publikując m.in. *Roczniki PTPN*.

Prężnie działająca organizacja nawiązała międzynarodowe kontakty naukowe z Berlinem, Petersburgiem, Pragą, Ołomuńcem, Belgradem, Charkowem i Kopenhagą, a także — co było ważne dla zachowania spójności narodowej — z innymi polskimi ośrodkami naukowymi leżącymi poza granicami zaborczego państwa: Warszawą, Krakowem i Lwowem. Dzięki badaniom, wymianie i darowiznom szybko powiększała się biblioteka Towarzystwa oraz zbiory muzealne, które stały się podstawą powstania Muzeum Narodowego w Poznaniu.

W 1871 r., dzięki staraniom Karola Libelta (1801—1875), powstał w PTPN Wydział Ekonomiczny. Na jego posiedzeniach, które odbywały się co dwa miesiące, zamierzano informować się o *przeglądzie literatury statystyczno-ekonomicznej, tak krajowej, jak zagranicznej* (Piotrowski, 1983). Nie wykluczano, że z dziedziny ekonomii politycznej i statystyki pojawią się także rozprawy naukowe, doceniano bowiem wagę tych dyscyplin badawczych dla podtrzymania życia gospodarczego Polaków pod zaborem pruskim. Zamierzano opracować *Statystykę ziem i ludności polskiej pod zaborem Prus znajdujących się*. Badanie to miało dać odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu postępuje germanizacja ludności polskiej. Plany te były jednak zbyt ambitne i nie udało się ich zrealizować. Do Wydziału Ekonomicznego należało jedynie kilka osób. Wśród nich najbardziej zaangażowany był prawnik i dyrektor Teatru Polskiego w Poznaniu Franciszek

Dobrowolski (1830—1896). Pod koniec lat 70. XIX w. Wydział Ekonomiczny niestety, praktycznie przestał działać, bardzo dynamicznie rozwijała się natomiast działalność Wydziału Przyrodniczego, w tym zwłaszcza w dziedzinie nauk rolniczych i leśnych (Piotrowski, 1983).

Ważną rolę w umocnieniu naukowych ruchów społecznych ekonomistów polskich przed I wojną światową odegrały zjazdy prawników i ekonomistów, z których jeden odbył się w 1893 r. w Poznaniu (Cabaj, 2007). Inicjowały one powstawanie wydawnictw ekonomicznych, umacniały przekonanie, że ziemie polskie pod trzema zaborami stanowią jedną całość. Tylko w latach 1914—1916 wydano w języku polskim prawie 200 prac z zakresu ekonomii, statystyki i demografii (Roszkowski, 1977; Sordylowa, 1994).

Zjazd Prawników i Ekonomistów w 1893 r. zdecydował o założeniu w PTPN Wydziału Prawniczo-Ekonomicznego. Na jego czele stanął ks. Piotr Wawrzyniak (1849—1910), patron Związku Spółek Zarobkowych i Gospodarczych, prezes Towarzystwa Przemysłowego św. Wojciecha w Śremie, dyrektor Banku Ludowego w Śremie, patron Związku Towarzystw Przemysłowych i prezes Związku Fabrykantów na Rzeszę Niemiecką (Łuczak, 2000). Jego celem było stworzenie solidnych podstaw gospodarczych do rozwoju ruchu narodowego w Wielkopolsce. Plany badawcze Wydziału przygotowane pod jego kierunkiem miały wszechstronny charakter. Zamierzano opracować dzieje polskiej emigracji, rozwoju przemysłu i rzemiosła w Wielkopolsce oraz wyjaśnić zagadnienia włościńskich spadków, statusu spółek gospodarczych czy podzielnosci gruntów. Nie wszystkim tym zadaniom podołano ze względu na brak sił fachowych i pieniędzy (Piotrowski, 1983).

Pod koniec XIX w. w zaborze pruskim, na skutek antypolskiej polityki władz, praktycznie zanikły polskie prace statystyczne. Ekonomiści i statystycy polscy nie mieli możliwości prowadzenia własnych badań statystycznych. Poza strukturami urzędowej administracji pruskiej nie działały żadne inne instytucje statystyczne.

I wojna światowa obudziła nadzieje na powstanie niepodległego państwa polskiego. Ożywienie polityczne szło w parze z aktywnością społecznego ruchu naukowego, w tym głównie ekonomicznego. W zaborze pruskim prowadził wówczas działalność Wydział Prawniczo-Ekonomiczny PTPN (Orłowska i Orłowski, 1987). Do najbardziej aktywnych wielkopolskich ekonomistów należeli w tym okresie: Kazimierz Hącia (1877—1934), doktor ekonomii i prawa, radny miejski Poznania w latach 1907—1914, Witold Hedinger (1876—1932), działacz gospodarczy i społeczny, członek Towarzystwa Czyteln Ludowych, jeden z członków założycieli Towarzystwa Miłośników Miasta Poznania oraz Stanisław Pernańczyński (1872—1930), doktor ekonomii, działacz gospodarczy i społeczny, który w latach 1909—1914 zorganizował Bratnią Pomoc Kupiecką i pełnił funkcję jej skarbnika, a od 1907 r. aż do śmierci był członkiem PTPN, sprawując w nim funkcję sekretarza Wydziału Prawniczo-Ekonomicznego oraz głównego skarbnika (Majchrowski, Mazur i Stepan, 1994; Zaleski, 1932; Dzieńczkowski, 1980).

*
* *
*

W listopadzie 1918 r. zadania wykonywane przez okupacyjne władze niemieckie w byłym zaborze pruskim przejęła Naczelna Rada Ludowa w Poznaniu¹⁴. Od 1919 r. statystykę administracyjną prowadziło Ministerstwo Byłej Dzielnicy Pruskiej¹⁵. Utworzono w nim Wydział Statystyczny Departamentu Apropowizacyjnego, który przejął zadania Wydziału Statystycznego Głównego Urzędu Żywnościowego, kierowanego przez dr. Rajmunda Buławskiego (Berger, 2012). Od tej chwili Buławski opracowywał i przysyłał do Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) materiały dotyczące Wielkopolski i wraz ze Stefanem Koźlikowskim redagował „Wiadomości Statystyczne z zakresu statystyki gospodarczej b. Dzielnicy Pruskiej”. Prace te nadzorował i wspierał minister dzielnicy pruskiej Władysław Seyda (1863—1939).

W 1921 r. Buławski przeniósł się do Warszawy. Został naczelnikiem Wydziału Spisu Ludności, a następnie Głównym Komisarzem Spisowym w GUS. Ministerstwo Byłej Dzielnicy Pruskiej zlikwidowano na mocy ustawy z dnia 7 kwietnia 1922 r. i wówczas jego kompetencje w zakresie prowadzenia badań statystycznych przejął GUS (Gulczyński, 1995).

Podsumowanie

Statystyka na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim rozwijała się od końca XVIII w., a statystyka instytucjonalna została zapoczątkowana już w 1805 r., obejmując swym zasięgiem ziemie polskie włączone do Prus, a także Śląsk i Mazury.

Spisy pruskie są głównym źródłem historycznym, na podstawie którego prowadzi się badania ludności polskiej pod panowaniem pruskim. Już w I połowie XIX w., podczas spisów ludnościowych, rejestrowano wyznanie (po 1815 r.), a w niektórych przypadkach — także język ojczysty respondentów. Co prawda rejestracja języka ojczystego początkowo odbywała się nie we wszystkich rejencjach, ale od 1861 r. w Prusach na terytorium całego państwa rejestrowano język używany przez mieszkańców.

Duże znaczenie dla statystyki na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim miały rozwijające się od lat 30. XIX w. w Poznańskim organizacje społeczne zwane kasynami, zwłaszcza Kasyno Gostyńskie z Wydziałem dla Popierania

¹⁴ Naczelna Rada Ludowa powstała w 1916 r. w Poznaniu jako nielegalny Komitet Międzypartyjny, nazywany też Centralnym Komitetem Obywatelskim. 11 listopada 1918 r. przekształcił się on w Radę Ludową, a trzy dni później zmienił nazwę na Naczelną Radę Ludową.

¹⁵ Zostało ono utworzone na podstawie ustawy z dn. 1 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji zarządu byłej dzielnicy pruskiej („Dziennik Praw Państwa Polskiego” z 1919 r. nr 64, poz. 385), która weszła w życie 12 sierpnia 1919 r.

Przemysłu i Rolnictwa, oraz powstałe w 1857 r. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości statystykę administracyjną na ziemiach byłego zaboru pruskiego prowadziła Naczelna Rada Ludowa. W 1919 r. zadanie to przejęło Ministerstwo Byłej Dzielnicy Pruskiej, a po jego skasowaniu w 1920 r. całokształt prac w zakresie statystyki prowadził GUS.

Pozostała po zaborcach statystyka, mimo wielu niedoskonałości, stanowi do dziś istotne źródło wiedzy o stosunkach ludnościowych, społeczno-gospodarczych i kulturalnych na ziemiach polskich w XIX w. (Jasiński, 2009; Ładogórski, 1952; Kaczmarski, 1967; Martuszewski, 1967; Belzyt, 1998; Guldon i Wajda, 1970). Na ich podstawie powstały liczne opracowania historyczne i z zakresu demografii, w tym prace: Zygmunta Borasa, Dariusza Chojeckiego, Władysława Chojnackiego, Karola Firicha, Adama Galosa, Grzegorza Jasińskiego, Witolda Jakóbczyka, Kazimierza Kruszki, Stefana Kowala, Grzegorza Kucharczyka, Tadeusza Ładogórskiego, Eugeniusza Romera, Lecha Trzeciakowskiego, Kazimierza Wajdy, Włodzimierza Wakara i Józefa Żeglickiego. Zespół autorski *Historii Polski w liczbach*, w tym zwłaszcza prof. Juliusz Łukasiewicz, zajmujący się gospodarką i społeczeństwem na ziemiach polskich w XIX w., również wykorzystywał i analizował materiały statystyczne pochodzące z zaboru pruskiego.

dr Bożena Łazowska — Centralna Biblioteka Statystyczna im. Stefana Szulca

LITERATURA

- Abt, S. (1994). Statystyka w Wielkopolsce. W: *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich* (s. 93—97). Warszawa: GUS.
- Anders, P. (2006). *Patroni wielkopolskich ulic*. Poznań: Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Centrum Animacji Kultury.
- Batorowska, H. (1992). *Jan Nepomucen Bobrowicz: polski wydawca i księgarz w Saksonii w czasach Wielkiej Emigracji*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP.
- Bär, M. (1909). *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*. Leipzig.
- Behre, O. (1905). *Geschichte der Statistik in Brandenburg-Preussen bis zur Gründung des Königlichen Statistischen Bureaus*. Berlin.
- Belzyt, L. (1998). *Sprachliche Minderheiten im preussischen Staat 1815—1914. Die preussische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*. Marburg.
- Berger, J. (1993). Ziemia polskie pod panowaniem pruskim. W: J. Pawlik (red.), *Główny Urząd Statystyczny 1918—1993* (s. 20—22). Warszawa: GUS.
- Berger, J. (2012). Buławski Rajmund (1892—1947). W: *Statystycy polscy* (s. 54—56). Warszawa: GUS.
- Bergman, E. (1883). *Zur Geschichte der Entwicklung deutscher, polnischer und jüdischer Bevölkerung in der Provinz Posen seit 1824*. Tübingen.

- Beukemann, W. (1911). Methode und Umfang der deutschen Volkszählungen. W: *Die Statistik in Deutschland nach heutigem Stand* (s. 199—201, 223). München.
- Blenck, E. (1885). *Das Königliche Statistische Bureau in Berlin*. Berlin: Verlag des Königlichen statistischen Bureau.
- Blenck, E. (1898). *Das Königliche Statistische Bureau während der Jahre 1885 bis 1896*. Berlin: Verlag des Königlichen statistischen Bureau.
- Blenck, E. (1905). *Festschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureau: Das Königliche statistische Bureau im ersten Jahrhundert seines Bestehens 1805—1905*. Berlin: Verlag des Königlichen Statistischen Bureau.
- Boeckh, R. (1863). *Die geschichtliche Entwicklung der amtlichen Statistik des Preussischen Staates im Auftrage des Directors des Königlichen Statistischen Bureau Herrn Dr Engel. Eine Festgabe für den Internationalen Congres in Berlin*. Berlin.
- Boras, Z. (2005). *Obrzeża nowożytnej Rzeczypospolitej: kwestie wyznaniowe, społeczne i narodowościowe*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Brosike, M. (1911). Sprachenstatistik. W: *Die Statistik in Deutschland nach ihrem heutigem Stand*. München.
- Brosike, M. (1912). Deutsche und Polen der Provinz Posen im Lichte der Statistik. *Zeitschrift der Königlich Preussischen Statistischen Landesamt*. Berlin.
- Buzek, J. (1909). Historia polityki narodowościowej rządu pruskiego wobec Polaków. Od traktatów wiedeńskich do ustaw wyjątkowych z r. 1908. Lwów: Wiedza i Życie. Wydawnictwo Związku Naukowo-Literackiego.
- Cabaj, J. (2007). *Walczyć nauką za sprawę Ojczyzny. Zjazdy ponadzaborowe polskich środowisk naukowych i zawodowych jako czynnik integracji narodowej (1869—1914)*. Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej.
- Chojecki, D. (2015). Umieralność niemowląt w „polskich” rejencjach Prus na początku XX w. *Przeszłość Demograficzna Polski*, 37, 147—189.
- Chojecki, D., Włodarczyk, E. (2012). *Topodemograficzny atlas gmin i obszarów dworskich Pomorza Zachodniego w 1871 roku*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Chojnacki, W. (1994). *Bibliografia kalendarzy polonijnych 1838—1982*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Chojnacki, W. (1997). Z dziejów drukarstwa polskiego w Królewcu. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 3, 340—349.
- Dieterici, K. F. W. (1838—1857). *Statistische Übersicht der wichtigsten Gegenstände des Verkehrs und Verbrauchs im Preußischen Staate und im deutschen Zollverbande, in dem Zeitraume von 1831 bis 1836*. Berlin.
- Dieterici, K. F. W. (1846). *Der Volkswohlstand im Preussischen Staate. In Vergleichen aus den Jahren vor 1806 u. von 1828 bis 1832*. Berlin-Posen-Bromberg.
- Dieterici, K. F. W. (1847). *Über Auswanderungen und Einwanderungen, letztere in besonderer Beziehung auf den Preußischen Staat; vom statistischen Standpunkte*. Berlin-Posen-Bromberg.
- Dieterici, K. F. W. (1848). *Die Bevölkerung des Preußischen Staats nach der amtlichen Aufnahme des Jahres 1846*. Berlin.
- Dieterici, K. F. W. (1857). *Über die Zunahme der Bevölkerung im preußischen Staate in Bezug auf Verteilung derselben nach Stadt und Land*. Berlin.
- Dieterici, K. F. W. (1861). *Handbuch der Statistik des preussischen Staates*. Berlin.
- Dziamski, S. (1981). August Cieszkowski. W: *Wielkopolski Słownik Biograficzny*. Warszawa-Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Dzięczkowski, A. (1980). Stanisław Pernaczyński (1872—1930). W: *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław: Ossolineum, 632 i 633.

- Firich, K. (1921). Porównanie procentu dzieci polskich Górnego Śląska według spisów w latach 1906—1911 z wynikami plebiscytu pokazujące nadwyżkę odsetka Polaków według spisów w latach 1906—1911 w porównaniu z wynikami plebiscytu na Górnym Śląsku. W: *Polskość Śląska według urzędowych źródeł pruskich a wyniki plebiscytu*. Warszawa.
- Galos, A. (1956). *Polskość Śląska w XIX wieku w świetle niemieckich materiałów statystycznych*. W: E. Maleczyńska (red.), *Szkice z dziejów Śląska*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Gawryszewski, A. (1969). *Polskie mapy narodowościowe, wyznaniowe i językowe. Bibliografia (lata 1827—1967)*. Warszawa: Instytut Geografii Polskiej Akademii Nauk.
- Gaziński, R., Gut, P. (2014). Historische Büchlein i Geheime Finanz Bücher jako przykłady źródeł do dziejów społeczeństwa miejskiego na Pomorzu Pruskim w II połowie XVIII wieku. *Przeszłość Demograficzna Polski*, 36.
- Gerst, W. (2010). *Historische systematische Bevölkerungsstatistik*. W: W. Gerst (red.), *Bevölkerungsentwicklung in Zeit und Raum. Dataquellen und Methoden zur Quantitativen Analyse*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Gulczyński, A. (1995). *Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej*. Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Guldon, Z., Wajda, K. (1970). *Źródła statystyczne do dziejów Pomorza Wschodniego i Kujaw od XVI do początków XX w. Charakterystyka, stan zachowania, wartość naukowa*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- GUS. (2003). *Historia Polski w liczbach*, t. 1 Państwo. Społeczeństwo. Warszawa: GUS.
- GUS. (2017). *Historia Polski w liczbach*, t. 4 Statystyka Polski. Wczoraj i dzisiaj. Warszawa: GUS.
- Hoffmann, J. G. (1821). *Beiträge zur Statistik des Preussischen Staats*. Berlin.
- Hoffmann, J. G. (1839). *Die Bevölkerung des preussischen Staats nach dem Ergebnisse der zu Ende des Jahre 1837 amtlich aufgenommenen Nachrichten staatswirthschaftlicher, gewerblicher und sittlicher Beziehungen dargestellt*. Berlin.
- Hoffmann, J. G. (1840). *Die Lehre vom Geld*. Berlin.
- Hoffmann, J. G. (1840). *Die Lehre von den Steuern*. Berlin.
- Hoffmann, J. G. (1843). *Sammlung kleiner Schriften staatswirtschaftlichen Inhalts*. Berlin.
- Holsche, A. K. (1792). *Netzedistrikt, ein Beytrag zur Länder und Volkerkunde mit statistischen Nachrichten*. Königsberg.
- Holsche, A. K. (1801—1804). *Geographie und Statistik in West-, Süd- und Neu-Ostpreusen — Geografia i statystyka zachodnich, południowych i nowych wschodnich Prus*. Berlin.
- Jasiński, G. (2009). Statystyki językowe powiatów mazurskich z pierwszej połowy XIX wieku (do 1862 roku). *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1(263), 97—130.
- Jezierski, A. (red.). (1993). *Historia Polski w liczbach*. Warszawa: GUS.
- Kaczmarek, B. (1967). Ocena spisów ludności na Śląsku z pierwszej połowy XIX wieku. *Przeszłość Demograficzna Polski. Materiały i Studia*, 1, 35.
- Kalembka, S. (1971). *Wielka Emigracja: polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831—1862*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Kamiński, W. *Zjazdy Prawników i Ekonomistów Polskich 1887—1922*, maszynopis. Warszawa: Archiwum PTE.
- Kowal, S. (1982). *Społeczeństwo Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871—1914: przemiany demograficzne i społeczno-zawodowe*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza.
- Krug, L. (1800). *Topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch der saamtlichen Preussischen Staaten*. Halle.

- Kruszka, K. (red.). (2008). *Statystyczna karta historii Poznania*. Poznań.
- Kucharczyk, G. (2001). *Cenzura pruska w Wielkopolsce w czasach zaborów 1815—1914*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Kumaniecki, A., Krzyżanowski, A. (1915). *Statystyka Polski*. Kraków: Polskie Towarzystwo Statystyczne.
- Kwiatkowski, S. (1998a). Staszic Stanisław 1755—1826. W: *Słownik biograficzny statystyków polskich* (s. 299 i 300). Warszawa: GUS.
- Kwiatkowski, S. (1998b). Surowiecki Wawrzyniec 1769—1827. W: *Słownik biograficzny statystyków polskich* (s. 316 i 317). Warszawa: GUS.
- Labuda, G. (2003). *Historia Pomorza*, t. 2 *Do roku 1815*, cz. 3. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Loening, H. (1914). *Johann Gottfried Hoffmann und sein Anteil an der staatswirtschaftlichen Gesetzgebung Preußens*. Halle.
- Lohaus, P. (2012). 150 Jahre amtliche Statistik in Berlin. *Zeitschrift für amtliche Statistik Berlin-Brandenburg*.
- Ładogórski, T. (1952). Ocena statystyk śląskich w dobie absolutyzmu światłego (1741—1805). *Przegląd Zachodni*, 1—2, 53—105.
- Łazowska, B. (2015). *Działalność badawcza Głównego Urzędu Statystycznego w okresie II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Centralna Biblioteka Statystyczna.
- Łuczak, C. (2000). *Ks. Piotr Wawrzyniak (1849—1910)*. Poznań: PSO.
- Majchrowski, J., Mazur, G., Stepan, K. (red.). (1994). *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Polska Oficyna Wydawnicza BGW.
- Martuszecki, E. (1967). Ludność polska w powiecie olsztyńskim w latach 1818—1870 w świetle statystyk pruskich. W: J. Jasiński (red.), *Szkice olsztyńskie*. Olsztyn.
- Meitzen, A. (1868—1908). *Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des Preussischen Staates nach dem Gebietsumfange vor 1866*. Berlin.
- Michalkiewicz, S. (red.). (1976). *Historia Śląska*, t. 2. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum.
- Michalkiewicz, S. (red.). (1985). *Historia Śląska*, t. 3. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum.
- Muszyński, A. (1999). Krótki zarys historii społecznego ruchu ekonomistów i Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego. W: *40 lat Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego na Ziemi Lubuskiej*. Zielona Góra: PTE.
- Müller, K. (1927). *Theorie und Technik der Statistik*. Jena.
- Orłowska, J., Orłowski, T. (1987). *Zarys historii Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego*. Warszawa: PTE.
- Piotrowski, B. (1983). *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. W służbie narodu i nauki 1857—1918*. Poznań: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- Pusłowski, L. (1872). *Das Königlich Preussisches Statistisches Bureau und seine Dependienten, Geschichte, Organisation und Verwaltung*. Berlin.
- Rezler, M. (1994). Sylwetki zasłużonych poznaniaków. Biogramy historyczne. W: K. Matusiak (red.), *Wielka księga miasta Poznania*. Poznań: Dom Wydawniczy Koziółki Poznańskie.
- Rogmann, H. (1937). *Die Bevölkerungsentwicklung im preussischen Osten in den letzten hundert Jahren*. Berlin: Volk und Reich Verlag.
- Romer, E. (1919). *Polacy na kresach pomorskich i pojeziernych*. Lwów.
- Roszkowski, W. (1977). *Spółeczny ruch ekonomistów w Polsce przed rokiem 1939*. Warszawa: PTE.

- Saenger, K. (1934/1935). Das Preussische Landesamt 1805—1934. Ein Nachruf. *Allgemeines Statistisches Archiv*, 24, 445—460.
- Sajdek, W. (2008). *Postęp bez rozboju. Podstawy teorii dynamizmu społecznego w filozofii Augusta Cieszkowskiego*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Schwartz, O. (1904). *Leopold Krug als Nationalökonom*. Frankfurt am Main.
- Ślupski, Z. Ś. (1911). *Atlas ziem polskich*. Poznań: Gebethner i Wolff.
- Sordylowa, B. (1994). *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Statistisches Landesamt Berlin (1962). *100 Jahre Berliner Statistik. Festschrift zum hundertjährigen Bestehen der Berliner Statistischen Amtes*. Berlin-Schöneberg.
- Szymański, R. (1874). *Niektóre szczegóły ze statystyki ludności polskiej w zaborze pruskim*. Poznań.
- Trzeciakowski, L. (1973). *Pod pruskim zaborem 1850—1918*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Wajda, K. (1969). Migracje ludności wiejskiej Pomorza Wschodniego w latach 1850—1914. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wajda, K. (1988). Ludność miejska Prus Zachodnich w latach 1871—1910. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 321—336.
- Wajda, K. (1992). *Przeszłość statystyczna obecnego woj. toruńskiego. Ludność i gospodarka w ujęciu statystyki polskiej z lat 1861—1919*. Toruń: PTS, WUS.
- Wajda, K. (1994). Statystyka ludnościowa na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim od połowy XVIII wieku do 1919 r. W: S. Jońca (red.), *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich*, 107—116. Warszawa: GUS.
- Wakar, W. (1914). *Ludność polska. Ilość i rozprzestrzenienie*. Warszawa.
- Wakar, W. (1917). *Rozwój terytorialny narodowości polskiej*, cz. 1. Kielce.
- Wąsicki, J. (1953). Towarzystwo Ekonomiczne Międzyrzeckie w Prusach Południowych w 1802 roku. *Przegląd Zachodni*, 1—3, 182—248.
- Weber, P. (1914). Die Polen in Oberschlesien. Eine statistische Untersuchung. Berlin.
- Weinfeld, I. (1923). *Tablice statystyczne Polski 1923*. Warszawa-Bydgoszcz: Instytut Wydawniczy Biblioteka Polska.
- Zakrzewski, Z. (1976). Towarzystwa ekonomiczne w Wielkopolsce. W: Z. Zakrzewski (red.), *Akademia Ekonomiczna w Poznaniu 1926—1976* (s. 247 i 248). Warszawa-Poznań.
- Zaleski, S. (1920). Développement de la population polonaise dans le Grand-Duché de Pologne et dans la Prusse Occidentale 1890—1914. W: S. Zaleski (red.), *Atlas de l'Encyclopédie Polonaise, 2. Territoire et population*. Fribourg-Geneve: Editions du Comité Polonais en Amérique. Bureau cart. De l'Enc. polonaise. Mapa 15.
- Zaleski, Z. (1932). Śp. Witold Hedinger. *Kronika Miasta Poznania*, 1, 144 i 145.
- Zimmermann, K. (1915). *Fryderyk Wielki i jego kolonizacja rolna na ziemiach polskich*. Poznań.
- Żeglicki, J. (1969a). „Prusy i Szląsk Pruski” — krainy przez wielorakie narody słowiańskie zamieszkałe. *Statystyk Terenowy*, 9, 23—25.
- Żeglicki, J. (1969b). O Wydziale Statystycznym Towarzystwa Literackiego i pracach statystycznych emigracji po powstaniu listopadowym. *Statystyk Terenowy*, 4, 25—27.
- Żeglicki, J. (1969 c). Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego. *Statystyk Terenowy*, 8, 27 i 28.
- Żeglicki, J. (1970). Poznańskie „podania statystyczne” o Polsce i jej Ziemiach Zachodnich i Północnych. *Statystyk Terenowy*, 4, 28 i 29.
- Żeglicki, J. (1971). Poznański prekursor statystyki historycznej. *Statystyk Terenowy*, 9, 26—28.

Summary. *The article was prepared on the basis of the query in Polish as well as German printed and archival sources: research papers, contributions, monographs, historical studies and statistical lexicons, including most of all voluminous series of Royal Prussian Statistical Office in Berlin and publications of Imperial Statistical Office of German Reich.*

The article describes results of statistical research performed by Prussian Offices concerning Polish lands under Prussian rule, Poles in the Prussian census and urban statistics of cities of Wrocław, Berlin and Poznań as well as Polish statisticians acting in Prussia and Polish scientific societies under Prussian partition dealing with economic research. The literature on the subject was also analysed and the usefulness of Prussian statistics in historical research (especially on demography and economic issues) in relation to the development of Polish lands under Prussian rule was evaluated.

Keywords: history of statistics, Prussian statistics, Polish statisticians.